

JOHN STUART MILL'İN DİN ANLAYIŞI: İNSANLIK DİNİ

Ferhat AKDEMİR*

ÖZ

Bu makale John Stuart Mill'in din ve Tanrı anlayışına dairdir. Bilindiği üzere Mill, hem aldığı laik ve seküler eğitimin hem de içinde yaşadığı Aydınlanma döneminin temel kabullerinin etkisinde kalarak rasyonel bir Tanrı anlayışının ve seküler bir teolojinin savunuculuğunu yapmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla, bu teolojinin hareket noktasını "sınırlı Tanrı anlayışı" sonucunu da doğaüstüne ilişkin herhangi bir inanç içermeyen, yani metafizik içeriğinden boşaltılmış bir "insanlık dini" oluşturmaktadır. Her ne kadar insanlık dininin fikir ve isim babasının Auguste Comte olduğu kabul edilse de, Mill'in de bu öğretiye özel ve özgün katkılarda bulunduğu bir gerçektir. İşte bu makalenin amacı Mill'in din ve Tanrı anlayışını dair görüşlerini çözümlenmek, katkılarını açığa çıkartmak ve bu anlayışın onun bütüncül felsefesindeki yerini ve işlevini -elden geldiğince- göstermeye çalışmaktır.

Ahahtar sözcükler: John Stuart Mill, deizm, fayda, insanlık dini

JOHN STUART MILL'S UNDERSTANDING OF RELIGION: THE RELIGION OF HUMANITY

ABSTRACT

This article is about John Stuart Mill's understanding of God and religion. As it is known, Mill, under the influence of both secular education he received and the basic assumptions of the Enlightenment period in which he lived, advocates a rational understanding of God and secular theology. As far as we can see, the starting point of this theology is the "understanding of limited God" and the result is a "religion of humanity" that does not contain any belief in the supernatural, that is, is emptied of its metaphysical content. Although it is accepted that Auguste Comte is the father of the religion of humanity, it is a fact that Mill made special and original contributions to the teaching. The purpose of this article is to analyze Mill's views on his understanding of God and religion, to reveal his contributions, and try to show -as much as possible- the place and function of this understanding in his general philosophy.

Keywords: John Stuart Mill, deism, utility, religion of humanity.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, E- posta: ferhatakdemir@hotmail.com ORCID: 0000-0001-8875-8884

Makalenin geliş tarihi: 08.06.2022
Makalenin kabul tarihi: 13.10.2022

Submission Date: 08 June 2022
Approval Date: 13 October 2022

Giriş

John Stuart Mill birçok felsefe tarihçisine göre on dokuzuncu yüzyıl İngiltere'sinin en büyük felsefecilerinden birisidir. Büyüklüğü, epistemolojiden etiğe, mantıktan siyasete, hukuktan dine kadar çok farklı alanlara yayılan ilgisinden ve bu alanlarda verdiği klasik eserlerden kaynaklanmaktadır. Ama bunlar arasında en dikkat çeken ahlak ve politik felsefeye dair olanlarıdır. Bilindiği üzere, o, ahlakta haz ve acıyı hareket noktası edinen faydacılığın; toplumsal felsefesinde ise bireysel özgürlüğü temele alan liberalizmin önemli teorisyenlerinden ve savunucularından birisidir. Bunların yanında o, din ve Tanrı inancı konusunda da özel ve özgün görüşlere sahiptir. Ne var ki, din ve Tanrı inancı konusundaki görüşleri ahlaka ve siyasete ilişkin görüşlerinin etkisi altında kalmış, belli ölçüde geri plana itilmiş ve biraz da görmezlikten gelinmiş gibidir. Durum, Mill'in din felsefesine dair müstakil bir eser kaleme alan ve bu alanda seçkinleşen Linda C. Raeder'a göre Batı'da böyle olduğu gibi¹ kanımızca ülkemizde de çok farklı değildir.* Her ne kadar eklektik bir düşünür olarak lanse edilse de Mill, düşünceleri arasında organik bağ ve bağlantılar olan, tutarlı ve bütünlükçü bir felsefecidir. Bu münasebetle, hem kitaplarında ve makalelerinde hem de günlük yazılarında dini temaların, örtük ya da açık bir şekilde ama belli bir yoğunlukta bulunduğunu dikkate aldığımızda, onun din ve Tanrı inancına dair görüşlerini anlamadan, genel ya da spesifik felsefesini hakkıyla kavramanın pek olanaklı olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz.² Görebildiğimiz kadarıyla Mill'in dine dair tartışmalarının odağını ampirist epistemolojisi gereğince temellendirdiği Tanrı inancı ve özgürlükçü politik öğretisi içerisinde şekillenen faydacı din anlayışı oluşturmaktadır. Onun tanrısı, daha çok ahlaki saiklerle gücü sınırlanmış deistik bir Tanrı'dır. Dini ise metafizik dogmalardan arınmış, insani temelerde yapılandırılmış, evrensel bir "insanlık dini"dir. İşte biz de bu çalışmamızda, ilkin Mill'in Tanrı inancına ilişkin çözümlerini ve ardından insanlık dini olarak ortaya koymuş olduğu yeni dinsel tasarımını hem felsefi temelleri ve düşünsel içeriğini hem de toplumsal işlevini dikkate alarak incelemeyi ve felsefi bir analize tabi tutmayı amaçlamaktayız.

Mill'in dine ve Tanrı inancına ilişkin düşüncelerini, biz büyük ölçüde ölümünden sonra üvey kızı Helen Taylor tarafından yayımlanan *Din Üzerine Üç Deneme* (Three Essays on Religion) isimli çalışmasından öğrenmekteyiz. Bu

¹ Linda C. Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, University of Missouri Press, Columbia, 2002, s. 5

* Örneğin, internetteki herhangi bir arama motoru üzerinden Mill üzerine yapılan araştırmalar incelendiğinde, hem Türkçe hem de yabancı dillerdeki çalışmaların çoğunlukla Mill'in siyasal felsefesi ve ahlak felsefesine dair olduğu, din felsefesi hakkında ise çok sınırlı sayıda çalışmanın yapıldığı rahatlıkla görülebilir.

² Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, s. 5

çalışma, art arda bir dizi ya da sistematik bir bütünlük oluşturma gayesi gütmeyen, belli aralıklarla ve geniş bir zaman diliminde yayımlanan üç denemeden oluşmaktadır. Bu açıdan her ne kadar söz konusu denemeler belli bir tematik ve sistematik bütünlük oluşturmaları da Mill'in dine ilişkin görüşlerinin hem tarihsel evrimini hem de genel mahiyetini görmemiz konusunda bize yardımcı olacak niteliktedir. Dolayısıyla biz de çalışmamızda bir yandan onun dinsel düşüncesinin evrimini görmek ve göstermek için bu sıralamayı dikkate almaya; diğer yandan düşüncelerinin, -tarihsel evriminden bağımsız olarak- sistematik yapısını analiz etmeye çalışacağız. Görebildiğimiz kadarıyla Mill, ilkin dinlerin merkezi inancı olan Tanrı inancına odaklanmakta, bu bağlamda Tanrı'nın varlığının kanıtlanması ve sıfatları sorunuyla eğilmektedir. Ardından, ahlakta savunuculuğunu yaptığı faydacılığı gereği, dinin faydası meselesini ele almakta ve onun faydasını bireysel ve toplumsal perspektiften tartışmakta, bunun üzerinden de doğaüstüne yönelik hiçbir inanç içermeyen bir "insanlık dini" tasarımı yapılandırmaya çalışmaktadır.

Tanrı'nın Varlığı ve Sıfatları Sorunu: Deistik ve Sınırlı Tanrı

Baştan ifade edelim ki, Mill'in Tanrı inancı konusundaki düşünceleri tarihsel süreç içerisinde bir değişim ve dönüşüm geçirmiştir. 1854 Şubat'ında yayımlanan "Doğa" isimli denemesine baktığımızda bu denemesinde Mill doğa, din ve ahlak arasındaki ilişkiyi tartışarak, doğanın nasıl davranmamız konusunda bize bir şey söylemediği gibi nasıl ve neye inanmamız gerektiği konusunda da bize kılavuzluk edemeyeceğini; dolayısıyla doğadan, doğadaki yapı ve işleyişten hareketle Tanrı'nın varlığına ya da yokluğuna dair bir çıkarım yapamayacağımızı ifade eder. Açacak olursak, Mill'e göre, doğa sözcüğü genel felsefi literatürde iki farklı anlamda kullanılmaktadır. İlk anlamıyla o, belli bir varlığa ait "güçlerin ve özelliklerin bütünü"dür. Yani en basit anlamıyla fiilî ve mümkün olan tüm olgular için kullanılan kolektif bir addır. İkinci anlamıyla ise insan iradesinin etkisi olmaksızın doğada kendiliğinden gerçekleşen eylem ve fiillerin toplamıdır.³ Ne var ki hangi anlamıyla alırsak alalım, doğanın bize neyin doğru neyin yanlış, neyin iyi neyin kötü olduğu ve dolayısıyla neye inanmamız ve nasıl yaşamamız gerektiği hususunda söyleyebileceği bir şey söz konusu değildir. Yani, doğal hak ya da doğal hukuk düşüncesini savunanların iddia ettiği "doğayı takip etme" ilkesi, anlamsız bir laf kalabalığından başka bir şey değildir.⁴ Sonuç olarak, deneme içerisinde agnostisizm ya da aynı kökten türeyen bir

³ John Stuart Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, Çeviri ve sunuş Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, s. 78, 79.

⁴ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 89.

sözcük hiç geçmemesine rağmen,* biz, bu denemenin sınırları içerisinde Mill'in metafizik karşısındaki tavrının agnostik olduğunu rahatlıkla çıkarabiliriz. Bu çıkarım, aynı zamanda onun, *Otobiyoğrafi*'sindeki “terimin olağan anlamıyla her hangi bir dini inanca sahip olmadan yetiştirildim”^{5**} şeklindeki beyanı ile de uyumlu görünmektedir.

Ancak, hayatının sonlarına doğru, kendisine karşı yoğun duygular beslediği eşinin ölümünden sonra (1858-1860) kaleme aldığı “Tanrıcılık” isimli denemesinde, –ki, bu deneme, kızı Helen Taylor’a göre, Mill’in hayatı boyunca sürdürdüğü dine dair değerlendirmelerinin bir özeti ve özlü ifadesi niteliğindedir⁶ –Tanrı’nın varlığı ve bilinebilirliği konusuna daha ılımlı yaklaştığını görmekteyiz. Bu denemesi, dinsel öğretiye ve Tanrı inancına en olumlu yaklaştığı denemedir. Bu nedenle, bazı yorumcular, bu denemede ifade edilen görüşlerin, özellikle de dine karşı cömert pasajların Mill’in eşinin vefatından duyduğu üzüntünün ve ona duyduğu özlemin ya da ahir ömründe yaşlılığın neden olduğu duygusallığın etkisiyle kaleme alınmış olabileceğini söylemektedirler.⁷ Hatta kimi Mill yorumcuları, onun faydacı gelenek içerisinde Demokritos, Epiküros, Hume, Helvétius ve Bentham gibi öncüllerinden farklı olarak, dine yönelik nispeten olumlu yaklaşımını “akılcılıktan verilmiş bir taviz” olarak yorumlamaktadırlar.⁸ Nihayetinde nasıl yorumlanacağı meselesi bir tarafa, Mill bu denemesinde, Tanrı’nın varlığını bilmenin ve Tanrı inancını

* Denemede “agnostisizm” sözcüğünün geçmemesi ve Mill’in kendisini agnostik olarak tanımlamaması normal karşılanmalıdır. Çünkü, bilindiği üzere, agnostisizm sözcüğünün isim babası on dokuzuncu yüzyılın ünlü düşünürü ve biyologu Thomas Huxley’dir. Huxley, bu kavramı 1869 yılında, evrenin ve insanın yaratılışına, anlamına ve amacına dair tanrısal bir bilgiye sahip olmak anlamına gelen *gnosis* sözcüğünün zıttı olarak kullanmış, sonrasında sözcük felsefi arenada yaygınlık kazanmıştır (Thomas Huxley, “Agnosticism”, *Collected Essays: Volume V: Science and Christian Tradition*, D. Appleton and Company, New York, 1902, s. 239).

⁵ John Stuart Mill, *Otobiyoğrafi*, çev. Özgüç Orhan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s. 29.

** Yine Mill, *Otobiyoğrafi*'sinde, Philip Beachamp takma adıyla yayınlanmış *Doğal Dinin İnsanın Dünyevi Mutluluğu Üzerindeki Etkisi* isimli bir eserden söz eder. Çocukluk döneminde okuduğu bu kitap, onun ifadeleriyle, herhangi bir özel vahyin kendine özgü özellikleri dışında en genel anlamda dinsel inancın hakikatının değil faydasının incelenmesine dairdir. Kurumsal dinin ve onun spesifik inanç önermelerinin zayıflığına rağmen, yine de dinsel inancın ahlaki ve sosyal amaçlar açısından zorunlu olduğu fikrinin işlendiği bu çalışmanın kendisinin dini inançlar karşısındaki tavrının şekillenmesine etkili ve belirleyici olduğunu söyler (Bkz. Mill, *Otobiyoğrafi*, s. 53)

⁶ Uner Daglier, Thomas E. Schneider, “John Stuart Mill’s ‘Religion of Humanity’ Revisited”, *Critical Review*, 19:4, 2007, s. 583.

⁷ Özgüç Orhan, “Sunuş”, John Stuart Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, Çev. ve Sunuş: Özgüç Orhan, Pinhan Yayıncılık, İstanbul, 2017, s. 32, 33.

⁸ Uner Daglier, Thomas E. Schneider, “John Stuart Mill’s ‘Religion of Humanity’ Revisited”, s. 577.

temellendirmenin felsefî literatürde bilinen iki yolu olduğunu söyler. Bu yollardan birisi, daha çok zihinsel ve kavramsal çözümlenmelerden hareket eden yani *a priori* bilgiye esas alan spekülâtif yöntemdir. Diğeri ise, doğadaki yapı ve işleyişten, oradaki düzen ve amaçlılıktan yola çıkan, yani *a posteriori* bilgiyi esas alan ve buradan Tanrı'nın varlığı sonucuna erişen deneysel yöntemdir.

Mill, *a priorik* bilgiyi esas alan spekülâtif yöntemi bilimsel olmadığı, ampirik bir temelinin bulunmadığı gerekçesiyle eleştirir ve reddeder. Onun *a priorik* nitelikteki kanıtlar başlığı altında ele aldığı ve eleştirel analizini yaparak reddettiği kanıtlar, kendi isimlendirmesi ile, *ilk neden argümanı*, *insanlığın genel uzlaşısı argümanı* ve *bilinç argümanı*dır. *İlk neden argümanının* dayandığı mantık ve ulaştığı sonuç, bilindiği üzere, doğada meydana gelen her olay ve olgunun bir nedeninin olduğu, dolayısıyla bir bütün olarak ele alındığında bir olgular toplamı olarak değerlendirilebileceğimiz evrenin de bir nedeninin olması gerektiği şeklindedir. Mill'e göre böylesi bir akıl yürütme geçersizdir ve "nedenselliğin maddi evrenin kendisine uygulanması meşru değildir."⁹ Çünkü, "nedenlerin yanısıra sonuçların da zamansal bir başlangıcı vardır ve kendileri de bizzat nedensel olarak ortaya çıkarılmıştır. Öyle görünüyor ki, deneyimiz ilk neden için bir argüman sağlamak yerine onunla çelişmekte ve (bilgimizin sınırları dahilinde) nedensellik ilk nedenle uyuşmamaktadır."¹⁰ Mill'in *a priorik* kanıtlar bağlamında ele aldığı ve eleştirerek reddettiği *insanlığın genel uzlaşısı argümanı* ise, ona göre, (i) Tanrı inancının genel olmasından (ii) bu inancın insan doğasına içsel olduğu çıkarımını yapar ve buradan da, (iii) bu inancın doğru olması gerektiği sonucuna ulaşır.¹¹ Mill, buradaki akıl yürütmenin her iki öncülünü de eleştirerek ulaştığı sonucun geçersiz olduğunu ortaya koymaya çalışır. Mill için Tanrı inancının genel olması diye bir şey söz konusu değildir. Ne tarihte ne de günümüzde insanların hepsinin Tanrı'ya inanması söz konusu olmadığı gibi, eğer inanmışlarsa bile, bu durum yine de Tanrı inancının insan doğasına içsel olduğunun bir kanıtını oluşturmaz. Dolayısıyla, böylesi bir akıl yürütmeden hareketle Tanrı'nın varlığı sonucuna ulaşmak doğru da değildir mümkün de. Mill'in *a priorik* kanıtlar bağlamında eleştirdiği üçüncü kanıt ise, *bilinç argümanı*dır. Ona göre bilinç argümanının iki ayrı versiyonu vardır. İlki, felsefe tarihinde daha çok Anselmus ve Descartes tarafından savunulan ve Tanrı'nın varlığını Tanrı kavramının çözümlenmesinden mantıksal bir zorunluluk olarak çıkartan ontolojik argüman, diğeri ise daha çok Kant tarafından savunulan ve Tanrı'nın varlığını mantıksal bir zorunluluk olarak değilse de pratik bir gereklilik şeklinde ileri süren ahlak argümanıdır. Hangi versiyonu ile ele alırsak alalım,

⁹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 188.

¹⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 189.

¹¹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 190.

bilinç argümanı -ve *a priorik* nitelikli diğer kanıtlar- Mill'e göre, iddialı genellemeler ve basit indirgemeler içermektedir. İnsanın en değerli ve aşına olduğu deneyimsel bilgisine hiçbir referans içermedikleri için de iknâ edici değildirler. Daha da önemlisi, bütün bu *a priorik* karakterdeki kanıtlar ulaşmak istedikleri sonucu akıl yürütmenin bir öncülü olarak zımnen kabul etmektedirler. Yani yapmaya çalıştıkları şey Tanrı'nın varlığını kanıtlamaktır; ama nihayetinde ya Tanrı'nın insan doğasında içsel olduğu ya da Tanrı'nın mevcudiyetinin Tanrı kavramında mündemiç olduğu kabulünden yola çıkmaktadırlar. Dolayısıyla bu kanıtlar mantık diliyle söyleyecek olursak *savı kanıtsama* (petitio principii) hatasını işlemektedirler.¹² Haliyle de onlar Mill'e göre, argüman kılıfına sokulmuş ama hiçbir kanıt değeri olmayan laf kalabalıkları ve "insan zihninin hoşuna giden şeye inanma eğiliminin naif bir ifadesi"¹³nden başka bir şey değildir. Kanımızca onun *a priorik* nitelikli kanıtlara ilişkin olumsuz yaklaşımının arka planında ampirist epistemolojisi yatmaktadır. Gerçi o, her ne kadar kendi epistemolojik yöntemini "ampirizm" olarak tanımlamamış, hatta yönteminin ampirizm olarak nitelendirilmesini şiddetle eleştirmiş olsa da¹⁴ genel olarak kabul edildiği üzere Mill, aralarında Bacon, Locke ve Hume'un da bulunduğu İngiliz deneyci okulun bir üyesidir. Hatta Mulgan'ın deyimıyla, "Mill'in genel felsefesi katı bir ampirizmdir. [Ona göre] bütün bilgiler deneyimden türemektedir."¹⁵ Dolayısıyla Mill'e göre, deneyimi önceleyen bir bilgiden söz edilemeyeceği için *a priori* bilgiyi esas alan spekülatif yöntemle Tanrı'nın varlığı kanıtlanamaz.

Ama yine de Mill Tanrı'nın varlığının bir kanıtının olabileceğini düşünmektedir. Ona göre şayet bir Tanrı varsa ve onun varlığına dair bir kanıt sunulacaksa bu kanıt, ancak *a posteriorik* nitelikte olabilir. Kabul etmek gerekir ki Mill, nasıl ki bilimi deneysel temelde yeniden yapılandırmak istiyorsa, felsefeyi de dini de aynı temelde yapılandırmak istemektedir. Dolayısıyla eğer Tanrı'nın varlığına işaret eden bir kanıttan söz edeceksek bunun deneyim temelli olması gerekir. Bu kanıt da ona göre, *tasarım kanıtı*dır. Tasarım kanıtı her ne kadar Mill'in yaşadığı dönemde Darwin tarafından evrim kuramının genel kabulleri çerçevesinde yoğun bir şekilde eleştiriye tabi tutulmuş olsa da, o yine de tasarım kanıtının en azından alternatiflerine kıyasla deneysel olarak temellendirilebilir olduğunu düşünmektedir. Böyle düşünmesinin arka planında, kanımızca, bir yandan, kendisi de dindar bir faydacı olan ve faydacılığa dinsel perspektiften özgün katkılarda bulunan William Paley'in klasik tasarım kanıtını bilimsel bir

¹² Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 187.

¹³ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 205.

¹⁴ Özgüç Orhan, "Sunuş", John Stuart Mill, *Otobiyografi*, Çev. ve Sunuş Özgüç Orhan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s. XIII.

¹⁵ T. Mulgan, *Understanding Utilitarianism*, Acuman Publishing, Stocksfield, 2007, s. 20.

formda yeniden yapılandırmasının;¹⁶ diğer yandan, yaşadığı dönemdeki bilimsel gelişmelerin sonucunda özellikle bitki ve hayvan yaşamlarında keşfedilen ince ve karmaşık yapıların ve bu yapılarda hüküm süren düzenli ve amaçlı işleyişin de etkisi olduğu ifade edilebilir. Nihayetinde tasarım kanıtının Mill'in ampirist epistemolojisi ile uyumlu olduğu da unutulmamalıdır. Tasarım konusunda onun üzerinde durduğu örneklerden birisi gözün yapısı ve işleyişine ilişkindir. Örneğin, ona göre, "gözü oluşturan parçaların ve bu parçaların düzenini oluşturan sıralamaların çok dikkat çekici ortak bir özelliği vardır. Hepsi hayvanın görmesine yardım eder. Parçalar, olmaları gerektiği gibi oldukları için hayvan görmektedir. Eğer bir tanesi olduğundan farklı olsa idi, hayvan ya hiç görmeyecekti ya da o kadar iyi görmeyecekti."¹⁷ Sonuç itibarıyla biz, tümevarımsal mantık ilkelerine ve kıyasın temel kabullerine referansla, buradan, yani doğadaki düzenli yapı ve işleyişten hareketle düzenleyici ve zeki bir Tanrı'nın varlığına çıkarım yapabiliriz.

Gerçi Mill, bu yolla Tanrı'nın varlığının açık ve net bir kanıtını bulduğunu ileri sürmemektedir. Çünkü tasarım kanıtının içerdiği sorunlardan Darwin dolayısıyla haberdardır. Ama yine de son tahlilde, hem tamamen deneyime dayanması ve ampirist epistemoloji ile uyumlu olması, hem de doğadaki doğal düzenliliği alternatiflerine kıyasla daha tatmin edici bir tarzda ifade etmesi dolayısıyla tasarım kanıtının, Tanrı'nın yokluğundan çok varlığına işaret ettiğini, ya da başka bir ifadeyle, Tanrı'nın varlığını yokluğundan daha yüksek bir olasılık düzeyine çıkarttığını düşünür. Yani ona göre, Tanrı'nın varlığına dair evet bir "kanıt vardır; ancak ispatlanmış saymak için yeterli değildir ve yalnızca düşük bir olasılık derecesine takabül eder. Mevcut kanıt (evrenin kendisinin olmasa da) evrenin mevcut düzeninin Zeki bir Zihin tarafından yaratılmış olduğuna işaret eder."¹⁸ Dolayısıyla "doğadaki adaptasyonların akıllı yaratılış lehine büyük bir olasılık sunduğunu kabul etmek gerekir."¹⁹ der.

Bu noktada birkaç hususa işaret etmek gerekir ki, bunlardan ilki, Mill'in, her ne kadar tasarım kanıtı aracılığıyla Tanrı'nın mevcudiyetini onaylamış olsa da, bu nihayetinde her hangi bir dinin değil, doğal dinin yani başka bir ifadeyle deizmin tanrısıdır. Yani Mill bir tanrı fikrini olumlasa da hâlâ dine karşı mesafelidir. İkinci olarak, Mill'in hadd-i zatında bir Tanrı'nın olup olmadığı düşüncesiyle çok fazla ilgilendiğini söylemek de doğru değildir. Onun için önemli olan, faydacı etiği gereğince nasıl bir Tanrı'nın olduğudur. Yani Tanrı'nın ne

¹⁶ William Paley, "Doğal Teoloji", çev. Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Dair Okumalar I*, Der. Recep Alpyağıl, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss. 392-394.

¹⁷ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 208.

¹⁸ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 262.

¹⁹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 211.

türden sıfatlara sahip olduğu, onun insanla, doğayla nasıl bir ilişki kurduğudur. Ona göre tasarım kanıtı sadece düzenleyici ve zeki bir Tanrı fikrini gerekçelendirmektedir; ama bu Tanrı'nın sıfatları konusunda bize hiçbir şey söylememektedir.

Mill'e göre ister genel felsefi çerçevede isterse bir dinin geleneksel kabulleri içerisinde olsun, bir Tanrı'ya inanan herkes ona bir takım sıfatlar atfetmektedir. Çünkü sıfatlarından arınmış bir Tanrı'yı anlamak da anlamlandırmak da pek olanaklı değildir. Burada öne çıkan ve Mill'in ayrıntılı bir şekilde üzerinde durduğu ve eleştirel bir tarzda ele aldığı iki sıfat mutlak kudret ve mutlak bilgi sıfatlarıdır. Görebildiğimiz kadarıyla o, hem bilgi hem de kudret sıfatlarının mutlak anlamda değil de sınırlı olarak anlaşılması gerektiğini düşünmektedir. Çünkü bizi Tanrı inancına ileten doğadaki her bir tasarım örneği, tasarımcının gücünün mutlaklığını değil aksine sınırlılığını göstermektedir. Şöyle ki doğadaki tasarımı incelediğimizde tasarımcının belirli amaçlara ulaşmak için bir takım araçları kullandığını görmekteyiz. İşte bu araç kullanma zorunluluğu ona göre, tasarımcının gücünün sınırlılığının açık bir kanıtıdır. Mutlak ve sınırsız güç sahibi bir varlığın dilediği amaca ulaşmak için hiçbir araca ihtiyacı yoktur. Oysaki doğadaki işleyişe baktığımızda orada belli bir amaca erişmek için belirli araçların kullanıldığına tanıklık etmekteyiz. Kendi ifadeleriyle, "doğal ilahiyatın kanıtları, kozmosun yaratıcısının sınırlamalar altında çalıştığını, yani kendi iradesinden bağımsız koşullara uyum sağlaması ve amaçlarına bu koşulların izin verdiği düzenlemelerle ulaşması gerektiğini ima etmektedir."²⁰ Bir başka dille ve Raeder'in ifadeleriyle söyleyecek olursak, "onun yeni tanrısı, amaçlarına erişmek için insanın yardımına 'ihtiyaç duyan' bir tanrıdır."²¹ Dolayısıyla, tasarım kanıtının ve doğal teolojinin sınırları içerisinde Tanrı'ya mutlak kudret sıfatını atfedemeyiz. Aynı şey Tanrı'nın mutlak bilgisi için aynı kesinlikte belki söylenemez; çünkü onun bilgisinin sınırlı olması gerektiğine ilişkin elimizde yeteri kadar güçlü kanıtlar bulunmamaktadır. Ama yine de, evrende Tanrı'nın bilgisinin sınırlı olduğunu düşündüren ipuçlarının, onun bilgisinin mutlak olduğuna işaret eden ipuçlarından fazla olduğunu ileri sürer. Bu ipuçlarına örnek olarak bizimle, bir takım tespitleri paylaşır. Mesela, içinde yaşadığımız dünyada gerek ahlaki gerekse fiziksel türden kötülüklerin hep olmuş olması, insanın şu an sahip olduğu etik ve entelektüel gelişmişlik düzeyine erişinceye değin uzunca bir süre sefalet ve cehalet sürecinden geçmiş olması, yine doğada belirli tasarım örnekleri olmasına rağmen bu tasarımın kolaylıkla bozulma ve düzenin düzensizliğe dönüşme riskini bünyesinde barındırması gibi durumlar, Mill'e göre, Tanrı'nın kudretinin yanında bilgisinin de sınırlılığına

²⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 213.

²¹ Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, s. 4, 5.

işaret eden faktörler olarak yorumlanabilir. Neticede Mill, Tanrı'nın bilgisinin değilse de kudretinin, en azından ahlaki gerekçelerle sınırlandırılması gerektiğini düşünür.²² Çünkü Tanrı adına bile olsa, sorgulanamaz ve sınırlandırılmama bir kudreti savunmak, "sadece entelektüel bakış açısından mutlak bir çelişki barındırmakla kalmaz, aynı zamanda, ahlaki rezillikleri de hilekârca savunmak gibi aşırı derecede iğrenç bir görüntü verir"²³ Bu nedenledir ki, hem mantıksal bir çelişkiye düşmemek hem de Tanrı'yı despotik bir varlık olmaktan çıkartıp ahlaki bir fail statüsüne taşımak için onun sınırlı bir güce sahip olduğunu kabul etmemiz gerekir. Ayrıca Mill üzerine çalışan kimi uzmanlar, onun mutlak güç sahibi bir Tanrı anlayışı yerine evreni değişmez yasalarla yöneten gücü sınırlı bir tanrı anlayışının, hem savunuculuğunu yaptığı ampirist bilim anlayışı ile²⁴ hem de temel amacı bireysel özgürlükleri güvence altına almak için siyasal erke belirgin sınırlamalar getiren liberal siyasal öğretisi ile uyumlu olduğunu,²⁵ hatta onların bir gereği olduğunu da savunmaktadırlar.

Böylece bizim Tanrı'yı ahlaki bir fail olarak kurgulamamızın biricik yolu Mill'e göre onun en azından mutlak kudretini sınırlamaktan geçmektedir. Bu ayrıca şu nedenle de gereklidir. "Doğada işaretleri görülen tasarımın çoğu, mekanizması ne kadar harika olursa olsun, herhangi bir ahlaki sığfata dair bir kanıt oluşturmaz; çünkü (elimizdeki kanıtlara göre) tasarımın yöneldiği tek amaç, ahlaki bir amaç değildir."²⁶ Bu amaç, Mill'e göre, duyumsama kapasitesine sahip bir varlığın iyiliği değil, sadece belli bir süreyle hayatiniyetini korumasıdır. Dolayısıyla buradan, Tanrı'nın yarattıklarına karşı ne hissettiği ya da onlara karşı nasıl bir tavır takındığı hususunda bir çıkarım yapamayız. "Hayatta kalma" vurgusu, Mill'in genel felsefesi ve ahlaki tasarımı açısından önemlidir. Çünkü mevcut tasarımın amacı sadece hayatta kalma ise, burada, onun ahlak felsefesinde merkezi bir rol oynayan haz ve acı kavramları ön plana çıkar. Tasarımın olası bütün amaçlarını bir tarafa bırakırsak, Mill'in deyişiyile, "geriye

²² Daglier&Schneider, "John Stuart Mill's 'Religion of Humanity' Revisited", s. 579; Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, s. 4

²³ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 220.

• *Otobiyografi*'sine bakıldığında Mill, dinsel inançlarının, büyük ölçüde erken çocukluk döneminde babasının ve babasının yakın arkadaşı Jeremy Bentham'ın etkisi altında şekillendiğini itiraf eder. Babasının dogmatik bir ateizmi benimsemediği gibi deizmin ya da teizmin herhangi bir versiyonunu da benimsemediğini söyleyen Mill'e göre, babasının inançsızlığı özü itibariyle epistemik olmaktan çok etik gerekçeler üzerine kuruludur. Yani kötülük problemi örneğinde olduğu gibi ahlaki gerekçelerle Tanrı inancını reddetmiştir (John Stuart Mill, *Auguste Comte ve Pozitivizm*, çev. Enfal Erkan, Fol Yayıncılık, İstanbul, 2021, s. 29, 30). Ne var ki Mill, aynı gerekçeyle Tanrı inancını reddetmez, aksine "sınırlı bir Tanrı" inancını benimser.

²⁴ Aydın Topaloğlu, *Filozofların Tanrısı*, İz Yayıncılık, İstanbul, s. 202.

²⁵ Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, s. 320.

²⁶ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 222.

canlılara haz ve acı veren koşullar kalır... hem zevkler hem de acılar canlıyı koruma eğilimine sahiptir: Hazlar genelde, canlıyı bireysel veya kolektif varlığını sürdürecektir şeylere çekme eğiliminde iken, acılar onları yok edecek şeylerden uzaklaştırma eğilimindedirler.”²⁷

Geldiğimiz nokta itibarıyla bir değerlendirme yapacak olursak, aklın ve doğal teolojinin sınırları içerisinde de olsa, Mill, dinlerin merkezi kabulü olan Tanrı inancını onaylamaktadır. Daha doğrusu böylesi bir Tanrı inancının bilimle çelişmediğini düşünmektedir. Bu husus da Mill'in genel felsefi sistemi açısından önemlidir; çünkü *a posteriorik* olarak Tanrı'nın varlığının gerekçelendirilebileceğini söyleyerek hem felsefi sisteminde Tanrı'ya ve dine olumlu bir yer açmaktadır; hem de kendi epistemolojik kabulleri ve bilimsel yöntemi ile tutarlı bir tavır sergilemektedir. Ne var ki, bu yolla temellendirdiği Tanrı geleneksel dinlerin olumladığı ve onayladığı bir Tanrı değildir. Zaten Mill de geleneksel dinlere ve onların Tanrı tasarımlarına, gördüğümüz gibi, oldukça mesafelidir. Bunun temel nedeni bu dinlerde inanılan Tanrı'nın sınırlanamayan sıfat ve yetkilerle donatılmasıdır. Bu ona göre, kaba ve despot bir Tanrı anlamına gelmektedir. Bu nedenle ona göre, Tanrı en azından ahlaki gerekçelerle sınırlandırılmalıdır. Görüldüğü gibi Mill, zihinlerdeki ve kalplerdeki Tanrı'yı ahlakileştirmek istemektedir. Bu ahlakileştirme çabası onun Tanrı/din ile birey ve toplum arasında kurmuş olduğu ilişkide de açığa çıkmaktadır. Hatta din olgusunun Mill'in gündemine daha çok bireysel ve toplumsal yaşam üzerindeki olumlu ve olumsuz etkileri yani fayda ve zararları üzerinden girdiğini söyleyebiliriz. Tanrı sorununu ele alırken, nasıl ki salt ve soyut bir Tanrı inancını değil de bu inancın insanların yaşamları üzerindeki etkilerini sorgulamayı ilgisinin odağına yerleştiriyorsa, aynı yöntemi dine de uygulamakta ve dini gerek bireysel gerek toplumsal yaşam üzerindeki sonuçları üzerinden analiz etmeye çalışmaktadır. Hatta onun, dinin doğru oluşu ile faydalı oluşunu birbirinden ayırdığını ve geleneksel kabulün aksine, dinin faydasını doğruluğundan bağımsız olarak inceleyebileceğimizi düşündüğünü söyleyebiliriz. Çünkü onun ifadeleriyle “entelektüel açıdan savunulabilir olmadan, dinin ahlaki açıdan faydalı olabileceği gerçeği tamamıyla akla yatkındır.”²⁸ Yani o, “dinin işlevsel bir savunusuna yeniden hayat vermeyi”²⁹ amaçlamaktadır. Peki nedir dinin işlevi ya da faydası? Bu fayda evrensel midir yerel midir? Aslı midir arızî midir? Toplumsal mıdır bireysel midir? Ve de en önemlisi, böylesi bir dinin geleceği ne olabilir?

²⁷ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 222, 223.

²⁸ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 135.

²⁹ J. L. Tasset, “Hume and Mill on ‘Utility of Religion’: A Borgean Garden of Forking Paths”, *Revista Iberoamericana de Estudios Utilitaristas*, XIV/1, 2005, s. 125.

Dinin Faydası ve Geleceği Sorunu: “İnsanlık Dini”

Mill dinin faydalarını iki başlık altında, toplumsal ve bireysel faydaları şeklinde ikiye ayırarak incelemektedir. Dinin toplumsal işlevine ve faydasına ilişkin yaklaşımı büyük ölçüde dönemine hâkim olan aydınlanmacı kabullerin etkisi altında şekillenmiştir. Dinin toplumsal faydasına ilişkin konuşurken karşımıza çıkan hep, aydınlanmanın bilimci, akılcı ve ilerlemeci varsayımlarıdır. Ona göre, tarihin eski zamanlarında, bilimin ve kültürün gelişmediği dönemlerde din toplumsal alanda ve anlamda faydalı olmuştur. İlkın, doğadaki işleyişin yasalarının keşfedilmemiş olduğu zamanlarda, insanlara varlığı anlama ve anlamlandırmaları, kendilerini güvende hissetmeleri konularında yardımcı olmuş; yine onların inançları ile birlikte ahlaklarını ve hukuklarını, kısaca değer dünyalarını şekillendirmek suretiyle toplumsal yaşamı tanzim etmeleri konusunda onlara kılavuzluk yapmıştır. Ayrıca ilahi adaletin gerçekleşeceği bir öte dünya inancı teklif ederek insanların bu dünyadaki yaşamlarını güvence altına almış; kader inancıyla da isyan ve başkaldırıları engelleyerek toplumsal düzeni korumuştur. Din tarihsel süreç içerisinde hep bir otorite kaynağı, eğitim aracı ve kamuoyunun somutlaşmış hali olarak görülmüş ve bu sayede insanların duygu, düşünce ve inançları kadar eylemlerini de düzenlemiştir.³⁰ Ne var ki insanlığın bugünkü etik ve entelektüel gelişimini dikkate aldığımızda dinin bu toplumsal işlevlerini icra ettiğini, dolayısıyla onun toplumsal bir faydasının olduğunu söylememiz pek mümkün değildir. Aksine geleneksel ve kurumsal dinler bugün insanlığın gelişiminin önündeki en temel engellerden birisidir. İçinde yaşadığımız çağda dinsel iktidarla siyasal iktidarın birbirinden ayrılması suretiyle hem insanlığın inanç özgürlüğü güvence altına alınmış, hem de insanlık her türden dinsel baskıya karşı korunmuş gibi görünse de, aslında dinsel iktidarı elinde bulunduranlar onu hâlâ insanın özgürlüğüne ve özerkliğine ve bir bütün olarak gelişimine yönelik önemli bir tehdit aracı olarak kullanmaktadırlar. Hatta bu nedenledir ki Mill, bugün inanç ile inançsızlıktan, dindarlık ile dinsizlikten birisini savunmak durumunda kalırsak, tercihimizin dinsizlikten ve inançsızlıktan yana olması gerektiğini bile söyler. Çünkü tarihsel süreç içerisinde “din, benlik hususunda egemen düşünceye aykırı muhalif fikirlere karşı, sosyal konularda olduğundan bile daha şiddetle kullanılmıştır.”³¹

Gelişen dünyada dinin toplumsal bir işlevinin kalmadığını düşünen Mill, bu iddiasını iki gerekçe üzerine kurar. İlkı dini yaptırımların etkisizliği, ikincisi ise ahlakın dine dayandırılmasının neden olacağı sakıncalardır.³² Ona göre

³⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, ss. 137-147.

³¹ John Stuart Mill, *Özgürlük Üzerine*, çev. Tuğçe Kambur, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 43.

³² Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, ss. 148-156.

günümüzün dünyasında artık dini yaptırımlar etkisiz ve işlevsizdir. Çünkü bu yaptırımların inanmayanlar üzerinde bir etkisi olmadığı gibi, inananlar üzerindeki etkisi de oldukça sınırlıdır. İnsanlar artık, öte dünyaya ertelenen suç ve cezalara eskisi kadar itibar etmedikleri gibi dinin bu dünyadaki yaptırımlarını da formel ve geleneksel olarak algılamaktadırlar. Aynı şekilde, ahlakî dine dayandırmak, ahlakî buyrukları din üzerinden meşrulaştırmak, yani Mill'in söyleyişiyle, "kabul edilmiş ahlak kurallarına doğaüstü bir köken atfetmek [de] oldukça kötü sonuçlar üretir."³³ Çünkü "ahlakın kökeninin doğaüstü sayıldığı her yerde ahlak kalıplaşır,"³⁴ tartışmaya, yorumlamaya kapatılır; bu da ahlakın dogmatikleşmesine neden olur. Bunun içindir ki, Mill'e göre, "etiğin kabul edilmiş kodları Tanrı tarafından verilmiş değildir."³⁵ Ayrıca ahlaki değerlerin kaynağını dinde ya da Tanrı'da gören, başta Hıristiyanlık olmak üzere bütün dinsel öğretiler "pasif bir itaat öğretisi"³⁶ üretirler. Ancak burada, şu hususa açıklık getirmek gerekmektedir ki, Mill, Tanrı ile ahlak arasındaki ilişkiyi kategorik olarak reddediyor da değildir. Her ne kadar ahlaki buyrukların temelini Tanrı inancına dayandırılması ya da bu buyrukların dinsel öğretilerden türetilmesi şeklindeki teolojik ahlak tasarım(lar)ını eleştirse de, onun faydacı ahlak öğretilerine baktığımızda dinle/Tanrı inancıyla ahlak arasında olumlu ve ılımlı bir ilişki kurmaya çalıştığını da görürüz. Kendi ifadeleriyle, "faydacılık, tanrıtanımaz bir öğreti olmaktan çok, hepsi arasında en köklü dindar öğretilerdir"³⁷ ve Tanrı inancı önemli bir ahlaki yaptırım aracıdır. Ama bütün bunlara rağmen ve son tahlilde bir özet niteliğinde söyleyecek olursak, doğaüstüne inanç insanlığın erken dönemlerinde, gelişiminin ilk aşamalarında büyük hizmetler sunmuş olsa da, yukarıda sunduğumuz gerekçelerle onun artık toplumsal yaşamda bir faydasının olduğunu söylememiz pek olanaklı değildir. Yani din toplumsal alandan dışlanmalı, bu alan hukuka ve siyasete terkedilmelidir.

Peki toplumsal yaşam için gereksiz ve işlevsiz olduğunu kabul etsek bile onun bireysel yaşamda bir faydası olabilir mi? O yine de bireysel ölçekteki faydalarından dolayı olumlanabilir mi? Mill'in bu soruya yanıtı ise, "kısmen evet" şeklindedir. Çünkü belki dinlerin kaynağı insanlığın nedenini bilmediği doğa olaylarına karşı duymuş olduğu kaygı ve korku olabilir. Ama evren hâlâ bir bilinmezler yumağı olarak karşımızda durmaktadır. İnsanlığın bu bilinmezlik karşısındaki korku ve kaygısının yerini artık merak ve bilme arzusu almıştır. Ne var ki, merakımız ve arzumuz sınırsız olsa da bilgimiz sınırlıdır. Uzayda bizden

³³ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 155.

³⁴ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 156.

³⁵ John Stuart Mill, *Faydacılık*, çev. Sibel Aktuyun, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 94.

³⁶ Mill, *Özgürlük Üzerine*, s. 95.

³⁷ Mill, *Faydacılık*, s. 89, 90.

sonsuz uzaklıktaki sayısız dünyalar hakkında bilgi sahibi olmaya derin bir ilgi duymamız, bu dünyalar hakkında küçücük de olsa bir şeyler bilmeye can atmamız ve bilgisiz olduğumuz bu konularda spekülasyonlar yapmamız nasıl olağan bir durum ise, içinde yaşadığımız dünyanın nereden geldiği, nereye gideceği ve gelecekteki kaderimizin kim tarafından nasıl belirleneceği gibi hususlarda bilgi sahibi olmayı istememiz, bilgimizin bittiği yerde de hayal kurmamız aynı ölçüde doğal ve makuldür. Bu açıdan dinsel inancın en önemli işlevinin bilinmezliklerle ve gizemlerle dolu bu evrenin yapısı, hayatın anlam ve amacı konusunda bize özgürce düşünme ve sınırsızca hayal kurma imkânı tanınması olduğu söylenebilir. Çünkü ona göre, bilginin boş bıraktığı yeri hayallerin doldurmasında bir sakınca yoktur ve “tahayyül, boşluğu kendisine en uygun tasvirler ile doldurmakta serbesttir.”³⁸ Dolayısıyla insanların hayatlarını açıklamaları ve anlamlandırmaları; açıklayamadıkları, anlamlandıramadıkları durumlarda ise dine müracaat etmeleri normal/olağan bir durumdur. Bu açıdan ele alındığında Mill’in, insanların umutlarını ve beklentilerini ifade etmek için kullandıkları din ile şiiri birbirine benzettiği söylenebilir. Çünkü ona göre, ikisi de insan doğasının aynı bölümüne hitap etmekte, ikisi de bireyin yaşamında aynı ihtiyaca karşılık gelmektedir. Ama yine de aralarında bir fark vardır. Şiir karşılığını bu dünyada ararken din beklentilerin karşılanacağı bir öte dünya inancını içerir. “Din şiirden farklı olarak, bu hayalî ve yaratıcı tasavvurların, bizimkinden başka bir dünyada onlara karşılık gelen gerçeklikler olup olmadığını bilme arzusunun bir ürünüdür.”³⁹ Bu münasebetle, Mill’e göre, “insan hayatı, insanın istek, ümit ve amaçlarını karşılamak için yetersiz kaldığı sürece, en belirgin tatminini dinde bulan yüksek şeyler için bir özlem olacaktır. Yeryüzündeki hayat ıstırap dolu olduğu sürece, cennet umudunun bencil ruhlu olanlara, Tanrı aşkının şefkat ve minnet dolu ruhlara sunduğu tesellilere ihtiyaç olacaktır.”⁴⁰ Dolayısıyla Mill’e göre, “geçmişten günümüze, hem kişisel tatmin aracı hem de yüce hislerin kaynağı olarak dinin birey için değeri tartışılmaz.”⁴¹

Geldiğimiz nokta itibarıyla bir değerlendirme yaparsak, Mill’in din denilen olguyu “doğru”luğundan bağımsız olarak “fayda”sı üzerinden araştırmasına konu edindiğini, yaşadığı çağın aydınlanmacı ve bilimci/ilerlemeci kabulleri gereğince medeniyetin ve kültürün gelişmesine paralel olarak dinin artık toplumsal bir işlevinin kalmadığını düşündüğünü söyleyebiliriz. Toplumsal olarak işlevsiz kalsa da, Mill, çağdaşlarından farklı olarak dinin bireysel bir işlevinin olabileceğini düşünmekte ve dini bireyin yaşamındaki olumlu işlevi

³⁸ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 159.

³⁹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 159.

⁴⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 160.

⁴¹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 160.

üzerinden olumlamakta, onaylamaktadır. Ona göre dinin, bireysel ölçekte hem insanın yaşadığı dünyaya ve hayata varoluşsal bir anlam yüklemek, hem de duygusal bir tatmin aracı olmak gibi olumlu bir işlevi olabilir.

Ne var ki Mill bu noktada kalmaz ve dinin söz konusu işlevini metafizik bir alana transfer etmeksizin, içinde yaşadığımız dünyanın sınırları dâhilinde bulup bulamayacağımızı ve bu yolla seküler bir insanlık dini inşa edip edemeyeceğimizi de sorar. Verdiği yanıt da “evet”tir. Ona göre, “yeryüzündeki hayatımızı idealleştirerek ve onun neye dönüştürülebileceğinin yüksek bir tasavvurunu işleyerek, bir şiirsellik ve... bir din”⁴² elde edebiliriz. Bu din onun Comte’tan emanet aldığı isimlendirmeye “insanlık dini”dir. Doğrusunu söylemek gerekirse, insanlık dininin isim babası Auguste Comte’tur. Ve biz de yüz yüze görüşmeler de Mill ile Comte’un belli bir dönem mektuplaşmak suretiyle birbirlerinden haberdar olduklarını biliyoruz.⁴³ Dahası, Mill, Comte’un görüşlerinin eleştirel bir değerlendirmesini yapmak için *Auguste Comte ve Pozitivizm* isimli müstakil bir eser de kaleme almıştır. Kabul etmek gerekir ki, Comte’un Mill üzerindeki etkisi büyüktür. Kimi kaynaklarda bu etkinin büyüklüğüne işaret etmek için Mill’in, Comte’un sadık bir öğrencisi ve hatta “İngiliz muadili”⁴⁴ olduğu bile ifade edilir. Kendisi de, Comte’tan “İnsanlık Dininin Baş Rahibi”⁴⁵ diye söz eder ve bir dönemler “tutkulu bir hayranı”⁴⁶ olduğunu da itiraf etmekten geri kalmaz. Görünürde benzer bir dinsel öğretiyi savunmalarına rağmen aralarında yine de önemli farklılıklar vardır. Comte’un insanlık dini, üç hal yasasına dayalı pozitivist ama nihayetinde teolojik içerikli dinsel bir tasarım olmasına rağmen,⁴⁷ Mill’in ki teolojik muhtevası boşaltılmış, faydacı temellerde yapılandırılmış, kısacası etik içerikli seküler bir tasarımdır. Hatta Mill, aralarında bir ilişki ve düşüncelerinde bir etkileşim olmasına rağmen, Comte’un ampirik ve rasyonel temelli bir felsefeden soyut ve metafizik yüklü bir dinsel tasarıma geçişini eleştirir; bu geçişin nedeninin de Vaux’a karşı beslediği güçlü duygular

⁴² Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 160.

⁴³ Mill, *Otobiyografisi*’nde Comte ile hiç yüzyüze görüşmeler de karşılıklı yazışmak suretiyle birbirlerinden haberdar olduklarını, bu yazışmaların belli bir yoğunlukta birkaç yıl sürdüğünü ama sonrasında aralarındaki görüş farklılıkları nedeniyle bu yazışmaların sonlandığını söyler (Bkz. Mill, *Otobiyografi*, s. 158).

⁴⁴ Uğur Berk Kalelioğlu, “Auguste Comte’un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu’nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3/3), 2019, s. 542.

⁴⁵ Mill, *Auguste Comte ve Pozitivizm*, s. 100.

⁴⁶ Mill, *Otobiyografi*, s. 158.

⁴⁷ Comte’un üç hal yasasına dayalı dinsel tasarımının detayları için bkz. Auguste Comte, *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.

olduğunu belirtir ve nihayetinde Comte'un din konusundaki düşüncelerinin yanlış, üzücü ve hatta komik olduğunu söylemekten de geri kalmaz.⁴⁸

Mill'in insanlık dini olarak kavramsallaştırdığı dinsel tasarımın içeriğine bakıldığında, öncelikle ifade etmemiz gerekir ki, Tanrı'nın varlığı, ruhun ölümsüzlüğü ya da ötedünya yaşamı gibi dinlerin merkezi inançları kategorik olarak reddedilmemektedir. Ona göre insanın, ruhunun ölümsüz olduğu ve kendisini cennette ebedi bir yaşamın beklediği gibi şeylere inanmasında, bu inanç bir *umut* olarak kaldığı sürece bir sakınca yoktur. Mill bu hususu "evrenin yönetimine ve insanın ölümünden sonra kaderine dair umut beslemesinin; ama bunu yaparken de umuttan fazlası için bir gerekçeye sahip olmadığımızın açık bir hakikat olarak kabul edilmesinin meşrû ve felsefî açıdan savunulabilir olduğunu düşünüyorum"⁴⁹ diyerek ifade eder. Yani ona göre, doğaüstüyle ilgili konular tümüyle "inanç alemi"nden "salt umut alemi"ne kaydırılırsa ve orada kalırlarsa, bu inançların korunmasında bir sakınca yoktur.* Ama yine de ifade etmemiz gerekir ki, insanlığın bu dünyadaki yaşam koşulları iyileştikçe, kötülükler ve acılar azaldıkça, yani insanlar bu dünyadaki yaşamlarından daha fazla zevk almaya ve daha mutlu olmaya başladıkça, doğaüstüne ilişkin beklentilerinde de bir zayıflama olacak ve zamanla bu beklentilerin gereksizliği ve değersizliği daha iyi anlaşılacaktır. Yani "insanlar, şimdiki hayatta çektikleri acıların bir tesellisi olarak gelecekteki bir varoluşa ihtiyaç duymayı bıraktığı zaman, ahiret hayatı da [ölümsüzlük fikri de] onlar için kişisel değerini kaybedecektir."⁵⁰

İşte bunun için de yapılması gereken şey, fayda temelinde kurgulanmış, içeriği ahlaki olarak belirlenmiş, amacı bütün insanlığın esenliğine ve mutluluğuna hizmet etmek olan evrensel ve seküler nitelikte bir insanlık dinini

⁴⁸ Mill, *Auguste Comte ve Pozitivizm*, ss. 104-118.

⁴⁹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 266.

* Benzer düşünce ve tezlerle Richard Rorty'nin pragmatik liberal felsefesinde de karşılaşmaktayız. Ona göre de, dini önerme ve inançların felsefi olarak ne doğrulanması ne de yanlışlanması söz konusudur. Bu nedenle din karşısındaki pozisyonunu "ateizme yakın duran bir agnostisizm" olarak tanımlar. Ama yine de pratik işlevleri dikkate alındığında dini inancın olumlanmasında bir sakınca görmez. Ne var ki olumladığı din, toplumsal yapıdan yalıtılmış, bir özel yaşam fenomenidir. Hatta o bu noktada durmaz, dinin özünü "iyilikseverliğe" indirgeyerek, metafizik dogmalardan arındırılmış "seküler bir teoloji" kurma girişiminde bulunur. Bu açıdan, Mill'in insanlık dini ile Rorty'nin seküler teolojisi arasında, ayrı ve bağımsız bir çalışmaya konu olacak ölçüde yapısal benzerlikler olduğu iddia edilebilir (Bkz. Richard Rorty, "Dinsel Zümre Karşıtlığı ve Ateizm", *Dinin Geleceği*, ed. Santiago Zabala, çev. Rahmi G. Ögdül, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 32-44; Ferhat Akdemir, "Richard Rorty'nin Pragmatik Liberal Ütopyasında Dinin İşlevi ve Geleceği Sorunu" *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (2/3), 2013, ss. 31-60.

⁵⁰ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 172, 173.

inşa etmektir. Bu din, özü itibariyle ahlaki içerikli olmalıdır ve bütün dinlerin geleneksel inanç sistemlerinin spesifik dogmalarından arınık olmalıdır. Çünkü geleneksel dinler, hem sahip oldukları gayr-i ahlaki ve dogmatik inançlar, hem de bu inançların içerdiği ahlaki çelişkiler nedeniyle insanlığın mutluluğuna ve esenliğine hizmet edememektedir. Hıristiyanlığın da dahil olduğu geleneksel dinler ona göre öncelikle, insanları öte dünyadaki ödül ve ceza motivasyonu ile eyleme sevk ettikleri için çıkarıcı ve bencil bir ahlak üretirler. Onun içindir ki, Mill'e göre, "bugün adına din denen şeyin avam zihinler üzerindeki etkisi, çoğunlukla kişisel menfaat hissi üzerinden işlemektedir."⁵¹ İkinci olarak kader inancında ve kötülük problemi örneklerinde de görüldüğü gibi, hiçbir zekânın çözüme kavuşturamayacağı, hiçbir safsatanın da geçiştiremeyeceği ahlaki çelişkiler içermektedirler.⁵² Dolayısıyla sağduyu ölçüğünde düşünen bir zihnin bu dinleri kabul etmesi pek mümkün değildir. Evet, insanlık dini özü ve içeriği gereği ahlakidir; ancak, ahlaka yaptığı bu metafizikten arınmış vurgu nedeniyle onu sadece bir "ahlak" olarak görmek de doğru değildir. Bu dinin özü, "duygu ve arzuların ideal bir hedefe doğru güçlü ve ciddi bir şekilde yönlendirilmesidir; bu hedef, haklı olarak tüm bencil arzu nesnelere üstün en yüksek mükemmellik olarak görülür."⁵³ İşte bu mükemmelliği, diğer geleneksel dinlerden daha iyi temin ve temsil etme potansiyeline sahip olması nedeniyle, insanlık dini, Mill'e göre, "sadece bir din olarak anılmayı hak etmekle kalmaz; [din olarak isimlendirilenlerin] hepsinden daha iyi bir dindir."⁵⁴

Sonuç

Netice itibariyle bir değerlendirme yapacak olursak, ilk elden şunu söylememiz gerekir ki, Mill'in epistemolojiye, etiğe, siyasete dair görüşleri ile dine ve Tanrı inancına dair görüşleri arasında bir uyum ve ilişki vardır. Bu bağlamda, onun "sınırlı Tanrı" anlayışının ampirist epistemolojisi ile, evrensel nitelikteki "insanlık dini" tasarısının faydacı etiği ve liberal politik öğretisi ile ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla onun din ve Tanrı inancına dair görüşlerini anlamadan hem etik ve politik öğretisini hem de bütüncül felsefesini layıkıyla anlamak pek olanaklı değildir. Ne var ki, faydacı etik, özgürlük felsefesi, liberal demokrasi gibi konulardaki görüşleri ne kadar çağının ötesinde ve ufuk açıcı nitelikte olsa da, din konusundaki görüşleri için aynı şeyleri söylemek pek mümkün gözükmemektedir. Etik, özgürlük ve siyaset alanlarında yapmış olduğu

⁵¹ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 166.

⁵² Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 169.

⁵³ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 164.

⁵⁴ Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, s. 165.

derinlikli tahlillerle ve özgün değerlendirmelerle mevzu bahis din olduğunda pek karşılaşmamaktayız. Din söz konusu olduğunda faydacı geleneğin Demokritos, Epiküros, Hume, Helvétius ve Bentham gibi önemli simalarından farklı düşünse ve onlara kıyasla dine daha ılımlı yaklaşırsa da, onun dine ilişkin görüşlerinin arka planını ve genel çerçevesini bir yandan çocukluğundan itibaren babasından ve babasının yakın arkadaşı Bentham’dan aldığı laik ve din dışı eğitim, diğer yandan yaşadığı döneme hâkim olan aydınlanmacılık ve onun karakteristik özellikleri olan bilimsellik, kuşkuculuk, eleştirelilik ve ilerlemecilik oluşturmaktadır. Tanrı’nın varlığının kanıtları ve nasıl bilinebileceği, Tanrı’nın sıfatları ve bu sıfatların nasıl anlaşılması gerektiği, Tanrı’nın evrenle ve insanla ilişkisi, dinin bireysel ve toplumsal yaşamdaki tezahürleri ve geleceği gibi giriştiği bütün teolojik ve sosyopolitik tartışmalarda karşımıza çıkan hep bu akılcı, kuşkucu ve eleştirel tavidir. Ama o yine de o, hem faydacı geleneğinin kimi temsilcilerinde ve hem de çağdaşı olan diğer bazı aydınlanmacılarda olduğu gibi dini ve Tanrı inancını kategorik olarak reddetmemekte; aksine felsefi sisteminde “bilgisi ve gücü sınırlandırılmış” bir Tanrı’ya yer açmaktadır. Bu Tanrı, dinin tanrısı olmaktan çok felsefenin tanrısıdır; bir başka deyişle, sadece ahlaki işlevleri olan soyut ve deistik bir Tanrı’dır.

Bu deistik Tanrı üzerinden, adına insanlık dini dediği, fayda üzerine temellenen seküler bir teoloji geliştirme girişiminde bulunmaktadır. Ancak bu tarz bir seküler teoloji girişimi Mill’e özgü olmadığı gibi, ilk savunucusu da Mill değildir. Mill’den çok daha öncesinde biz, insanlık dini girişimleri ile karşılaşmaktayız. Örneğin, M.Ö. 4. yüzyılda Gautama Budha ve Konfiçyüs’ün geliştirmiş oldukları tanrısız dinsel öğretiler insanlık dinin ilk ve ilkel versiyonları olarak okunabilir. Yine, Rönesans döneminde Francis Bacon’ın *Yeni Atlantis*’i, Campanella’nın *Güneş Ülkesi* gibi dönemin ütöpik eserlerinde betimlenen, bir takım evrensel ahlaki ilkeler üzerine inşa edilmiş din anlayışları da küresel teoloji girişimleri olarak yorumlanabilir. Aynı şekilde, çağdaşı olan deistlerin dini siyasal ve toplumsal işlevlerinden soyutlamaları suretiyle onu salt metafiziksel bir kabule indirgemelerinden farklı olarak Rousseau’nun toplumsal yaşamda siyasal bir işlev yüklediği ve “sivil” olarak nitelediği dini de, metafizik içeriği boşaltılmış, seküler ve hümaniter bir din anlayışı olarak değerlendirmek mümkündür.⁵⁵ Netice itibarıyla, odağında insan olan, içeriği ahlaki olan bu türden seküler ve hümaniter din tasarımları düşünce tarihinde Mill’den çok daha öncesinde çeşitli versiyonları ile savunulmuştur.

⁵⁵ J. J. Rousseau, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 180- 190.

Hatta bu türden bir dinsel tasarımın sadece felsefi düzlemde tartışıldığını ve düşünce düzeyinde kaldığını söylemek de yanlış olur. Özellikle, insanlık dininin militan havarisi olan Comte'un etkisiyle, 1889'da gerçekleştirilen Cumhuriyet Devrimi'nin ardından Brezilya'da insanlık dini devletin resmi dini olarak kabul edilmiş ve uygulamaya sokulmuştur. Yine, Hindistan'da Baba Faqir Chand tarafından "İnsanlık tapınakları" inşa edilmiş ve bu yolla İnsanlık Dini'nin yayılmasına gayret edilmiştir.⁵⁶ (Kalelioğlu, 2019:541,542). Ama yine de bu tür girişimlerin insanlık tarihinde marjinal kaldığını ve nihayetinde başarıya ulaşamadığını ifade etmemiz gerekir.

Son tahlilde Mill'in içinde yaşadığı Aydınlanma çağının temel kabulleri çerçevesinde kurumsal dinlere ve geleneksel Tanrı tasarımlarına özellikle de etik ve epistemik gerekçelerle yönelttiği eleştiriler ve bu yolla dini ve Tanrı inancını aklileştirme ve ahlakileştirme çabaları felsefi ve dini düşüncenin evrimi açısından anlamlı ve değerli kabul edilebilir. Ne var ki, bu çabaları neticesinde ulaştığı ve savunuculuğunu yaptığı insanlık dini için aynı şeyi söylememiz mümkün görünmemektedir. Çünkü, onun dini, Robert Devigne'nin ifadeleriyle, "Hıristiyanlığın sekülerizasyonu"⁵⁷ndan başka bir şey değildir. Bu din, muhtevası modern Anglo-Amerikan düşünce dünyası tarafından belirlenmiş olan, metafizikten arınmış, kutsalla bütün bağlarını koparmış, sadece duygusal ve toplumsal işlevleri olan "sosyal bir din"dir.⁵⁸ Tanrı'nın yerine insanı ikame etme çabası olarak da okunabilecek böylesi bir dinin, kelimenin gerçek anlamıyla ne ölçüde bir din olabileceği ya da dinin teolojik ve metafizik işlevlerini ne kadar yerine getirebileceği tartışmalıdır.

Ama daha öncesinde böylesi bir dinsel tasarımın Mill'in genel felsefesi için bir sıkıntı oluşturduğunu da söylememiz gerekir. Şöyle ki, metafizikle bağı koparılmış böylesi bir dinsel tasarım öncelikle onun savunuculuğunu yaptığı hukuk devletinin içeriğini boşaltma ve bireysel özgürlüğün manevi temellerini sarsma gibi bir riski içermektedir. Çünkü, hem hukuk devletini hem de bireysel özgürlüğü savunmanın yolu insanın ahlaki otonomisini kabul etmekten geçmektedir. Ne var ki, -Kant'tan beri bildiğimiz üzere- belli bir metafizik sistemi

⁵⁶ Kalelioğlu, "Auguste Comte'un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu'nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri", s. 541, 542.

⁵⁷ Robert Devigne, "Reforming Reformed Religion: J. S. Mill's Critique of the Enlightenment's Natural Religion", *The American Political Science Review*, Vo. 100, No. 1, 2006, s. 24.

⁵⁸ Raeder, *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, s. 2.

onaylamadan ahlakın otonomisini güçlü bir şekilde temellendirmemiz pek olanaklı görünmemektedir.⁵⁹

İlaveten dinin geleceğine dair öngörüsünün şu ana değin gerçekleşip gerçekleşmediği sorunu bir yana, bütün spesifik inanç önermelerinden ve metafizik kabullerinden boşaltılan bir sistemin –daha önce de işaret ettiğimiz üzere- ne ölçüde din olabileceği ya da din olarak kalabileceği tartışmalıdır. Nihayetinde dinlerin en temel işlevi inananlarının hayatlarına varoluşsal bir anlam ve amaç yüklemeleridir ve bu da ancak fizikötesi dünyayla kurulan bir ilişki ile mümkündür. Dolayısıyla din denilen olgunun insanlığın dünyasında kalacaksa bunun ancak metafizik içeriğiyle birlikte mümkün olabileceğini, bu nedenle insanlık dinin ancak felsefi bir öneri düzeyinde kalacağını söyleyebiliriz.

⁵⁹ Linda C. Raeder, "Mill's Religion of Humanity: Consequences and Implications", *Humanitas*, Vol. 15, No. 2, 2001, s. 4, 5

KAYNAKÇA

- Akdemir, F. (2013), "Richard Rorty'nin Pragmatik Liberal Ütopyasında Dinin İşlevi ve Geleceği Sorunu" *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, C.2, S.3, (31-60).
- Comte, Auguste (1986), *Pozitivizm İlmihali*, çev. Peyami Erman, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Daglier, Üner & Schneider Thomas E., (2007) "John Stuart Mill's 'Religion of Humanity' Revisited", *Critical Review*, 19:4, [577-588].
- Devigne, Robert (2006), "Reforming Reformed Religion: J. S. Mill's Critique of the Enlightenment's Natural Religion", *The American Political Science Review*, Vo. 100, No. 1.
- Huxley, T. (1902) "Agnosticism", *Collected Essays: Volume V: Science and Christian Tradition*, New York: D. Appleton and Company.
- Kalelioğlu, Uğur Berk (2019) "Auguste Comte'un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu'nun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri", *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (3/3), [535-544].
- Mill, J. S. (2017a), *Din Üzerine Üç Deneme*, Çev. ve Sunuş: Özgüç Orhan, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- (2017b), *Faydacılık*, çev. Sibel Aktuyun, İstanbul: Alfa Yayınları.
- (2021b) *Auguste Comte ve Pozitivizm*, İstanbul: Fol Yayıncılık.
- (2018) *Özgürlük Üzerine*, çev. Tuğçe Kanbur, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- (2021a) *Otobiyografi*, çev. Özgüç Orhan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Mulgan, T (2007), *Understanding Utilitarianism*, Stocksfield: Acuman Publishing.
- Orhan Ö. (2017) "Sunuş", John Stuart Mill, *Din Üzerine Üç Deneme*, Çev. ve Sunuş: Özgüç Orhan, İstanbul: Pinhan Yayıncılık (9-37).
- Orhan, Ö (2021) "Sunuş", John Stuart Mill, *Otobiyografi*, çev. Özgüç Orhan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, (VII-XIV).
- Paley, W (2011), "Doğal Teoloji", çev. Cafer Sadık Yaran, *Din Felsefesine Dair Okumalar I*, Der. Recep Alpyağıl, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Raeder, Linda C. (2001), "Mill's Religion of Humantiy: Consequences and Implications", *Humanitas*, Vol. 15, No. 2.

- Raeder, L. C. (2002), *John Stuart Mill and the Religion of Humanity*, Columbia: University of Missouri Press.
- Rorty, R. (2009), "Dinsel Zümre Karşıtlığı ve Ateizm", *Dinin Geleceği*, ed. Santiago Zabala, çev. Rahmi G. Ögdül, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Rousseau, J. J. (2012), *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları.
- Tasset, J. L. (2005) "Hume and Mill on 'Utility of Religion': A Borgean Garden of Forking Paths", *Revista Iberoamericana de Estudios Utilitaristas*, XIV/1, (117-129).
- Topaloğlu A. (2020), *Filozofların Tanrısı*, İstanbul: İz Yayıncılık.

JOHN STUART MILL'İN DİN ANLAYIŞI: İNSANLIK DİNİ
JOHN STUART MILL'S UNDERSTANDING OF RELIGION: THE RELIGION OF HUMANITY
Ferhat AKDEMİR